तथैव कथमम्लत्वादुष्णत्वाच्च विपरीतत्वे तस्यैव न क्षय इत्येतदपि न। तथाविधस्वभावत्वात्। न हि स्वभावः पर्यनुयोक्तव्यः। तथा च वक्ष्यति शास्त्रकारः "कटुपाकरसस्निग्धगुरुत्वैः कफवातजित्। लशुनो वातकफकृन्न तु तैरेव यत् गुणै" रिति। तत्र तत्रैव व्याख्यातम्। सादृश्यसामान्ययोश्चात्र न कश्चिद्विशेषः एकेन रूपेण विना सादृश्यमपि न सम्भवति। तथा सामान्यस्याप्यर्थक्रियासु व्यक्त्यनुविधायित्वात्सामान्यं वृद्धिकारणमित्युक्तेऽपि न गोस्पर्शवद्व्यक्तिविशेषानपेक्षा। न हि सामान्यमनालम्बनवद्वृद्धिहेतुतां याति। अपित्वाश्रययोर्मिश्रीभावविशेषेणेति॥

रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः।
षड् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः॥३३॥

वातादीनामाध्यात्मिकानां बाह्येन द्रव्येण सादृश्यं। द्रव्यं च महाभूतकार्यं रसवीर्यविपाकप्रभावैः कार्यकरम्। तेच रसादयोऽस्मिन्नेव सूत्रस्थाने वक्ष्यन्ते। अत्र त्वध्याये तन्त्रार्थसूचनार्थं किञ्चिदुच्यते रसा इत्यादि। स्वाद्वादयः षड्रसाः। रसनेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रसाः द्रव्यं निर्विशेषं पञ्चभूतात्मकं मूर्तमाश्रिताः। तेषाञ्च यो यस्मात् पूर्वः स तस्माद्देहिनो बलावहः स्वभावविशेषात्।

तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्।
कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते॥३४॥

एषां च रसानां दोषविशेषप्रशमनप्रकोपनविभागं तत्रेत्यादिना दर्शयति। अन्य तु कुर्वते इत्येतत् घ्नन्तीत्येतच्च मारुतादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तेषु रसेषु मध्ये आद्यास्त्रयः स्वाद्वम्ललवणा मारुतमनिलं घ्नन्ति अन्ये तु तिक्तोषणकषायाः तमेव चानिलं कुर्वते। तिक्तादयस्त्रयः तिक्तोषणकषायाःकफं घ्नन्ति अन्ये तु मधुराम्ललवणाः तमेव कफं कुर्वते। कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नन्ति नाशयन्ति। अन्ये त्वम्ललवणोषणाः पित्तमेव कुर्वते। तेनैतदुक्तं भवति मधुरो वातपित्तघ्नः श्लेष्मकरः। अम्लो वातं हन्ति कफपित्ते तु जनयति। लवणो मारुतं हन्ति कफपित्ते तु कुरुते। तिक्तः कफपित्ते नाशयति वातं तु जनयति। ऊषणः कफं नाशयति वातपित्ते तु जनयति। कषायः कफपित्ते हन्ति वातं करोतीति॥

शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा।

एषां च रसानामाश्रयो द्रव्यं यद्रसादीननपेक्ष्य प्रभावादेव किञ्चित् करोति।तत् त्रिप्रकारं विशिष्टैरसादिभिर्युक्तं कुपितानां वातादीनां शमनं नाशकरं गुडूच्यादि। अन्यैर्युक्तं कोपनं साम्यनाशकरं यवकादि। अन्यैः स्वस्थहितं शाल्यादि। यन्न कुपितस्य समीकरणे समर्थं नापि समस्य कोपने केवलं यथास्थितमेव संवाहयति। केचित्तु एकस्यैव द्रव्यस्य योगमात्राकालादिभेदात् त्रिरूपतामाहुः॥

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम्॥३५॥

तत्र द्रव्ये वीर्यं द्विविधं उष्णशीतगुणाधिक्यात्। यद्यपि सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकं तथाप्यग्नीषोमात्मकत्वात्सर्वभावानां किञ्चिदुष्णगुणोत्कर्षात् तन्मुखेनैव कार्यकरमुष्णवीर्यमुच्यते। तद्विपरीतं शीतवीर्यम्। वीर्यं शक्तिः कार्यकरणहेतुः॥

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः।

विपाकस्तु त्रिधा। सर्वद्रव्याणां विपाको जाठराग्निसम्बन्धात्द्रव्यस्य स्वरूपान्तरप्रादुर्भावः। तत्र किञ्चित् स्वादुविपाकम्। किञ्चिदम्लविपाकम्। किञ्चित् कटुविपाकम्॥

गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः॥३६॥
गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः।

तदेव च द्रव्यमाश्रिता विंशतिर्गुणा गुर्वादयः सविपर्ययाः सविपरीताः। गुरुर्लघुर्मन्दस्तीक्ष्णः हिम उष्णः स्निग्धः रूक्षः श्लक्ष्णः परुषः सान्द्रः द्रवः मृदुः कठिनः स्थिरश्चलः सूक्ष्मः स्थूलः विशदः पिच्छिलः। खरादयस्त्वेतद्भेदा एव यथासम्भवं व्याख्येयाः॥

इन्द्रियार्था व्यवायी च विकाषी चापरे गुणाः॥३७॥

एतेभ्य अन्ये गुणा इन्द्रियार्थाः शब्दादयः। व्यवायी विकाषी च। इन्द्रियार्थानां प्रसिद्धत्वात् लक्षणं नोच्यते॥

व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते।
विकाषी विकषन् धातून् सन्धिबन्धान् विमुञ्चति३८
सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कैश्चित्तौ परिकीर्त्तितौ।

सर्वं देहं व्याप्य यत् पाकं याति स व्यवायी विकाषी धातून् विकषन् हिंसन् सन्धिबन्धानुपलेपादिक

तथैव कथमम्लत्वादुष्णत्वाच्च विपरीतत्वे तस्यैव न क्षय इत्येतदपि न। तथाविधस्वभावत्वात्। न हि स्वभावः पर्यनुयोक्तव्यः। तथा च वक्ष्यति शास्त्रकारः "कटुपाकरसस्निग्धगुरुत्वैः कफवातजित्। लशुनो वातकफकृन्न तु तैरेव यत् गुणै" रिति। तच्च तत्रैव व्याख्यातम्। सादृश्यसामान्ययोश्चात्र न कश्चिद्विशेषः एकेन रूपेण विना सादृश्यमपि न सम्भवति। तथा सामान्यस्याप्यर्थक्रियासु व्यक्त्यनुविधायित्वात्सामान्यं वृद्धिकारणमित्युक्तेऽपि न गोस्पर्शवद्व्यक्तिविशेषानपेक्षा। न हि सामान्यमनालम्बनवद्वृद्धिहेतुतां याति। अपित्वाश्रययोर्मिश्रीभावविशेषेणेति॥

रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः।
षड् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः॥३३॥

वातादीनामाध्यात्मिकानां बाह्येन द्रव्येण सादृश्यं। द्रव्यं च महाभूतकार्यं रसवीर्यविपाकप्रभावैः कार्यकरम्। तेच रसादयोऽस्मिन्नेव सूत्रस्थाने वक्ष्यन्ते। अत्र त्वध्याये तन्त्रार्थसूचनार्थं किञ्चिदुच्यते रसा इत्यादि। स्वाद्वादयः षड्रसाः। रसनेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रसाः द्रव्यं निर्विशेषं पञ्चभूतात्मकं मूर्तमाश्रिताः। तेषाञ्च यो यस्मात् पूर्वः स तस्माद्देहिनो बलावहः स्वभावविशेषात्।

तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्।
कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते॥३४॥

एषां च रसानां दोषविशेषप्रशमनप्रकोपनविभागं तत्रेत्यादिना दर्शयति। अन्य तु कुर्वते इत्येतत् घ्नन्तीत्येतच्च मारुतादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तेषु रसेषु मध्ये आद्यास्त्रयः स्वाद्वम्ललवणा मारुतमनिलं घ्नन्ति अन्ये तु तिक्तोषणकषायाः तमेव चानिलं कुर्वते। तिक्तादयस्त्रयः तिक्तोषणकषायाःकफं घ्नन्ति अन्ये तु मधुराम्ललवणाः तमेव कफं कुर्वते। कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नन्ति नाशयन्ति। अन्ये त्वम्ललवणोषणाः पित्तमेव कुर्वते। तेनैतदुक्तं भवति मधुरो वातपित्तघ्नः श्लेष्मकरः। अम्लो वातं हन्ति कफपित्ते तु जनयति। लवणो मारुतं हन्ति कफपित्ते तु कुरुते। तिक्तः कफपित्ते नाशयति वातं तु जनयति। ऊषणः कफं नाशयति वातपित्ते तु जनयति। कषायः कफपित्ते हन्ति वातं करोतीति॥

शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा।

एषां च रसानामाश्रयो द्रव्यं यद्रसादीननपेक्ष्य प्रभावादेव किञ्चित् करोति।तत् त्रिप्रकारं विशिष्टैरसादिभिर्युक्तं कुपितानां वातादीनां शमनं नाशकरं गुडूच्यादि। अन्यैर्युक्तं कोपनं साम्यनाशकरं यवकादि। अन्यैः स्वस्थहितं शाल्यादि। यन्न कुपितस्य समीकरणे समर्थं नापि समस्य कोपने केवलं यथास्थितमेव संवाहयति। केचित्तु एकस्यैव द्रव्यस्य योगमात्राकालादिभेदात् त्रिरूपतामाहुः॥

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम्॥३५॥

तत्र द्रव्ये वीर्यं द्विविधं उष्णशीतगुणाधिक्यात्। यद्यपि सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकं तथाप्यग्नीषोमात्मकत्वात्सर्वभावानां किञ्चिदुष्णगुणोत्कर्षात् तन्मुखेनैव कार्यकरमुष्णवीर्यमुच्यते। तद्विपरीतं शीतवीर्यम्। वीर्यं शक्तिः कार्यकरणहेतुः॥

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः।

विपाकस्तु त्रिधा। सर्वद्रव्याणां विपाको जाठराग्निसम्बन्धात्द्रव्यस्य स्वरूपान्तरप्रादुर्भावः। तत्र किञ्चित् स्वादुविपाकम्। किञ्चिदम्लविपाकम्। किञ्चित् कटुविपाकम्॥

गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः॥३६॥
गुणाःससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः।

तदेव च द्रव्यमाश्रिता विंशतिर्गुणा गुर्वादयः सविपर्ययाः सविपरीताः। गुरुर्लघुर्मन्दस्तीक्ष्णः हिम उष्णः स्निग्धः रूक्षः श्लक्ष्णः परुषः सान्द्रः द्रवः मृदुः कठिनः स्थिरश्चलः सूक्ष्मः स्थूलः विशदः पिच्छिलः। खरादयस्त्वेतद्भेदा एव यथासम्भवं व्याख्येयाः॥

इन्द्रियार्था व्यवायी च विकाषी चापरे गुणाः॥३७॥

एतेभ्य अन्ये गुणा इन्द्रियार्थाः शब्दादयः। व्यवायी विकाषी च। इन्द्रियार्थानां प्रसिद्धत्वात् लक्षणं नोच्यते॥

व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते।
विकाषी विकषन् धातून सन्धिबन्धान् विमुञ्चति३८
सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कैश्चित्तौ परिकीर्त्तितौ।

सर्वं देहं व्याप्य यत् पाकं याति स व्यवायी विकाषी धातून् विकषन् हिंसन् सन्धिबन्धानुपलेपादिक

तथैव कथमम्लत्वादुष्णत्वाच्च विपरीतत्वे तस्यैव न क्षय इत्येतदपि न। तथाविधस्वभावत्वात्। न हि स्वभावः पर्यनुयोक्तव्यः। तथा च वक्ष्यति शास्त्रकारः " कटुपाकरसस्निग्धगुरुत्वैः कफवातजित्। लशुनो वातकफकृन्न तु तैरेव यत् गुणै " रिति। तत्र तत्रैव व्याख्यातम्। सादृश्यसामान्ययोश्चात्र न कश्चिद्विशेषः एकेन रूपेण विना सादृश्यमपि न सम्भवति। तथा सामान्यस्याप्यर्थक्रियासु व्यक्त्यनुविधायित्वात्सामान्यं वृद्धिकारणमित्युक्तेऽपि न गोस्पर्शवद्व्यक्तिविशेषानपेक्षा। न हि सामान्यमनालम्बनवद्वृद्धिहेतुतां याति। अपित्वाश्रययोर्मिश्रीभावविशेषेणेति॥

रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः।
षड् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ॥३३॥

वातादीनामाध्यात्मिकानां बाह्येन द्रव्येण सादृश्यं। द्रव्यं च महाभूतकार्यं रसवीर्यविपाकप्रभावैः कार्यकरम्। तेच रसादयोऽस्मिन्नेव सूत्रस्थाने वक्ष्यन्ते। अत्र त्वध्याये तन्त्रार्थसूचनार्थं किञ्चिदुच्यते रसा इत्यादि। स्वाद्वादयः षड्रसाः। रसनेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रसाः द्रव्यं निर्विशेषं पञ्चभूतात्मकं मूर्तमाश्रिताः। तेषाञ्च यो यस्मात् पूर्वः स तस्माद्देहिनो बलावहः स्वभावविशेषात्।

तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्।
कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ॥३४॥

एषां च रसानां दोषविशेषप्रशमनप्रकोपनविभागं तत्रेत्यादिना दर्शयति। अन्य तु कुर्वते इत्येतत् घ्नन्तीत्येतच्च मारुतादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तेषु रसेषु मध्ये आद्यास्त्रयः स्वाद्वम्ललवणा मारुतमनिलं घ्नन्ति अन्ये तु तिक्तोषणकषायाः तमेव चानिलं कुर्वते। तिक्तादयस्त्रयः तिक्तोषणकषायाःकफं घ्नन्ति अन्ये तु मधुराम्ललवणाः तमेव कफं कुर्वते। कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नन्ति नाशयन्ति। अन्ये त्वम्ललवणोषणाः पित्तमेव कुर्वते। तेनैतदुक्तं भवति मधुरो वातपित्तघ्नः श्लेष्मकरः। अम्लो वातं हन्ति कफपित्ते तु जनयति। लवणो मारुतं हन्ति कफपित्ते तु कुरुते। तिक्तः कफपित्ते नाशयति वातं तु जनयति। ऊषणः कफं नाशयति वातपित्ते तु जनयति। कषायः कफपित्ते हन्ति वातं करोतीति॥

शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा।

एषां च रसानामाश्रयो द्रव्यं यद्रसादीननपेक्ष्य प्रभावादेव किञ्चित् करोति।तत् त्रिप्रकारं विशिष्टैरसादिभिर्युक्तं कुपितानां वातादीनां शमनं नाशकरं गुडूच्यादि। अन्यैर्युक्तं कोपनं साम्यनाशकरं यवकादि। अन्यैः स्वस्थहितं शाल्यादि। यन्न कुपितस्य समीकरणे समर्थं नापि समस्य कोपने केवलं यथास्थितमेव संवाहयति। केचित्तु एकस्यैव-द्रव्यस्य योगमात्राकालादिभेदात् त्रिरूपतामाहुः॥

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ॥३५॥

तत्र द्रव्ये वीर्यं द्विविधं उष्णशीतगुणाधिक्यात्। यद्यपि सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकं तथाप्यग्नीषोमात्मकत्वात्सर्वभावानां किञ्चिदुष्णगुणोत्कर्षात् तन्मुखेनैव कार्यकरमुष्णवीर्यमुच्यते। तद्विपरीतं शीतवीर्यम्। वीर्यं शक्तिः कार्यकरणहेतुः॥

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः।

विपाकस्तु त्रिधा। सर्वद्रव्याणां विपाको जाठराग्निसम्बन्धात्द्रव्यस्य स्वरूपान्तरप्रादुर्भावः। तत्र किञ्चित् स्वादुविपाकम्। किञ्चिदम्लविपाकम्। किञ्चित् कटुविपाकम्॥

गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः ॥३६॥
गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः।

तदेव च द्रव्यमाश्रिता विंशतिर्गुणा गुर्वादयः सविपर्ययाः सविपरीताः। गुरुर्लघुर्मन्दस्तीक्ष्णः हिम उष्णः स्निग्धः रूक्षः श्लक्ष्णः परुषः सान्द्रः द्रवः मृदुः कठिनः स्थिरश्चलः सूक्ष्मः स्थूलः विशदः पिच्छिलः। खरादयस्त्वेतद्भेदा एव यथासम्भवं व्याख्येयाः॥

इन्द्रियार्था व्यवायी च विकाषी चापरे गुणाः॥३७॥

एतेभ्य अन्ये गुणा इन्द्रियार्थाः शब्दादयः। व्यवायी विकाषी च। इन्द्रियार्थानां प्रसिद्धत्वात् लक्षणं नोच्यते॥

व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते।
विकाषी विकषन् धातून सन्धिबन्धान् विमुञ्चति३८
सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कैश्चित्तौ परिकीर्त्तितौ।

सर्वं देहं व्याप्य यत् पाकं याति स व्यवायी विकाषी धातून् विकषन् हिंसन् सन्धिबन्धानुपलेपादिक

तथैव कथमम्लत्वादुष्णत्वाच्च विपरीतत्वे तस्यैव न क्षय इत्येतदपि न। तथाविधस्वभावत्वात्। न हि स्वभावः पर्यनुयोक्तव्यः। तथा च वक्ष्यति शास्त्रकारः "कटुपाकरसस्निग्धगुरुत्वैः कफवातजित्। लशुनो वातकफकृन्न तु तैरेव यत् गुणै" रिति। तत्र तत्रैव व्याख्यातम्। सादृश्यसामान्ययोश्चात्र न कश्चिद्विशेषः एकेन रूपेण विना सादृश्यमपि न सम्भवति। तथा सामान्यस्याप्यर्थक्रियासु व्यक्त्यनुविधायित्वात्सामान्यं वृद्धिकारणमित्युक्तेऽपि न गोस्पर्शवद्व्यक्तिविशेषानपेक्षा। न हि सामान्यमनालम्बनवद्वृद्धिहेतुतां याति। अपित्वाश्रययोर्मिश्रीभावविशेषेणेति ॥

रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः।
षड् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ॥३३॥

वातादीनामाध्यात्मिकानां बाह्येन द्रव्येण सादृश्यं। द्रव्यं च महाभूतकार्यं रसवीर्यविपाकप्रभावैः कार्यकरम्। तेच रसादयोऽस्मिन्नेव सूत्रस्थाने वक्ष्यन्ते। अत्र त्वध्याये तन्त्रार्थसूचनार्थं किञ्चिदुच्यते रसा इत्यादि। स्वाद्वादयः षड्रसाः। रसनेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रसाः द्रव्यं निर्विशेषं पञ्चभूतात्मकं मूर्तमाश्रिताः। तेषाञ्च यो यस्मात् पूर्वः स तस्माद्देहिनो बलावहः स्वभावविशेषात्।

तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्।
कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ॥३४॥

एषां च रसानां दोषविशेषप्रशमनप्रकोपनविभागं तत्रेत्यादिना दर्शयति। अन्य तु कुर्वते इत्येतत् घ्नन्तीत्येतच्च मारुतादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तेषु रसेषु मध्ये आद्यास्त्रयः स्वाद्वम्ललवणा मारुतमनिलं घ्नन्ति अन्ये तु तिक्तोषणकषायाः तमेव चानिलं कुर्वते। तिक्तादयस्त्रयः तिक्तोषणकषायाःकफं घ्नन्ति अन्ये तु मधुराम्ललवणाः तमेव कफं कुर्वते। कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नन्ति नाशयन्ति। अन्ये त्वम्ललवणोषणाः पित्तमेव कुर्वते। तेनैतदुक्तं भवति मधुरो वातपित्तघ्नः श्लेष्मकरः। अम्लो वातं हन्ति कफपित्ते तु जनयति। लवणो मारुतं हन्ति कफपित्ते तु कुरुते। तिक्तः कफपित्ते नाशयति वातं तु जनयति। ऊषणः कफं नाशयति वातपित्ते तु जनयति। कषायः कफपित्ते हन्ति वातं करोतीति ॥

शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा।

एषां च रसानामाश्रयो द्रव्यं यद्रसादीननपेक्ष्य प्रभावादेव किञ्चित् करोति।तत् त्रिप्रकारं विशिष्टैरसादिभिर्युक्तं कुपितानां वातादीनां शमनं नाशकरं गुडूच्यादि। अन्यैर्युक्तं कोपनं साम्यनाशकरं यवकादि। अन्यैः स्वस्थहितं शाल्यादि। यन्न कुपितस्य समीकरणे समर्थं नापि समस्य कोपने केवलं यथास्थितमेव संवाहयति। केचित्तु एकस्यैव-द्रव्यस्य योगमात्राकालादिभेदात् त्रिरूपतामाहुः ॥

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ॥३५॥

तत्र द्रव्ये वीर्यं द्विविधं उष्णशीतगुणाधिक्यात्। यद्यपि सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकं तथाप्यग्नीषोमात्मकत्वात्सर्वभावानां किञ्चिदुष्णगुणोत्कर्षात् तन्मुखेनैव कार्यकरमुष्णवीर्यमुच्यते। तद्विपरीतं शीतवीर्यम्। वीर्यं शक्तिः कार्यकरणहेतुः ॥

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः।

विपाकस्तु त्रिधा। सर्वद्रव्याणां विपाको जाठराग्निसम्बन्धात्द्रव्यस्य स्वरूपान्तरप्रादुर्भावः। तत्र किञ्चित् स्वादुविपाकम्। किञ्चिदम्लविपाकम्। किञ्चित् कटुविपाकम् ॥

गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः ॥३६॥
गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः।

तदेव च द्रव्यमाश्रिता विंशतिर्गुणा गुर्वादयः सविपर्ययाः सविपरीताः। गुरुर्लघुर्मन्दस्तीक्ष्णः हिम उष्णः स्निग्धः रूक्षः श्लक्ष्णः परुषः सान्द्रः द्रवः मृदुः कठिनः स्थिरश्चलः सूक्ष्मः स्थूलः विशदः पिच्छिलः। खरादयस्त्वेतद्भेदा एव यथासम्भवं व्याख्येयाः ॥

इन्द्रियार्था व्यवायी च विकाषी चापरे गुणाः॥३७॥

एतेभ्य अन्ये गुणा इन्द्रियार्थाः शब्दादयः। व्यवायी विकाषी च। इन्द्रियार्थानां प्रसिद्धत्वात् लक्षणं नोच्यते ॥

व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते।
विकाषी विकषन् धातून सन्धिबन्धान् विमुञ्चति३८
सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कैश्चित्तौ परिकीर्त्तितौ।

सर्वं देहं व्याप्य यत् पाकं याति स व्यवायी विकाषी धातून् विकषन् हिंसन् सन्धिबन्धानुपलेपादिक

तथैव कथमम्लत्वादुष्णत्वाच्च विपरीतत्वे तस्यैव न क्षय इत्येतदपि न। तथाविधस्वभावत्वात्। न हि स्वभावः पर्यनुयोक्तव्यः। तथा च वक्ष्यति शास्त्रकारः "कटुपाकरसस्निग्धगुरुत्वैः कफवातजित्। लशुनो वातकफकृन्न तु तैरेव यत् गुणै" रिति। तत्र तत्रैव व्याख्यातम्। सादृश्यसामान्ययोश्चात्र न कश्चिद्विशेषः एकेन रूपेण विना सादृश्यमपि न सम्भवति। तथा सामान्यस्याप्यर्थक्रियासु व्यक्त्यनुविधायित्वात्सामान्यं वृद्धिकारणमित्युक्तेऽपि न गोस्पर्शवद्व्यक्तिविशेषानपेक्षा। न हि सामान्यमनालम्बनवद्वृद्धिहेतुतां याति। अपित्वाश्रययोर्मिश्रीभावविशेषेणेति ॥

रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः।
षड् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ॥३३॥

वातादीनामाध्यात्मिकानां बाह्येन द्रव्येण सादृश्यं। द्रव्यं च महाभूतकार्यं रसवीर्यविपाकप्रभावैः कार्यकरम्। तेच रसादयोऽस्मिन्नेव सूत्रस्थाने वक्ष्यन्ते। अत्र त्वध्याये तन्त्रार्थसूचनार्थं किञ्चिदुच्यते रसा इत्यादि। स्वाद्वादयः षड्रसाः। रसनेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रसाः द्रव्यं निर्विशेषं पञ्चभूतात्मकं मूर्तमाश्रिताः। तेषाञ्च यो यस्मात् पूर्वः स तस्माद्देहिनो बलावहः स्वभावविशेषात्।

तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्।
कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ॥३४॥

एषां च रसानां दोषविशेषप्रशमनप्रकोपनविभागं तत्रेत्यादिना दर्शयति। अन्य तु कुर्वते इत्येतत् घ्नन्तीत्येतच्च मारुतादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तेषु रसेषु मध्ये आद्यास्त्रयः स्वाद्वम्ललवणा मारुतमनिलं घ्नन्ति अन्ये तु तिक्तोषणकषायाः तमेव चानिलं कुर्वते। तिक्तादयस्त्रयः तिक्तोषणकषायाःकफं घ्नन्ति अन्ये तु मधुराम्ललवणाः तमेव कफं कुर्वते। कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नन्ति नाशयन्ति। अन्ये त्वम्ललवणोषणाः पित्तमेव कुर्वते। तेनैतदुक्तं भवति मधुरो वातपित्तघ्नः श्लेष्मकरः। अम्लो वातं हन्ति कफपित्ते तु जनयति। लवणो मारुतं हन्ति कफपित्ते तु कुरुते। तिक्तः कफपित्ते नाशयति वातं तु जनयति। ऊषणः कफं नाशयति वातपित्ते तु जनयति। कषायः कफपित्ते हन्ति वातं करोतीति ॥

शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा।

एषां च रसानामाश्रयो द्रव्यं यद्रसादीननपेक्ष्य प्रभावादेव किञ्चित् करोति।तत् त्रिप्रकारं विशिष्टैरसादिभिर्युक्तं कुपितानां वातादीनां शमनं नाशकरं गुडूच्यादि। अन्यैर्युक्तं कोपनं साम्यनाशकरं यवकादि। अन्यैः स्वस्थहितं शाल्यादि। यन्न कुपितस्य समीकरणे समर्थं नापि समस्य कोपने केवलं यथास्थितमेव संवाहयति। केचित्तु एकस्यैव-द्रव्यस्य योगमात्राकालादिभेदात् त्रिरूपतामाहुः ॥

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ॥३५॥

तत्र द्रव्ये वीर्यं द्विविधं उष्णशीतगुणाधिक्यात्। यद्यपि सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकं तथाप्यग्नीषोमात्मकत्वात्सर्वभावानां किञ्चिदुष्णगुणोत्कर्षात् तन्मुखेनैव कार्यकरमुष्णवीर्यमुच्यते। तद्विपरीतं शीतवीर्यम्। वीर्यं शक्तिः कार्यकरणहेतुः ॥

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः।

विपाकस्तु त्रिधा। सर्वद्रव्याणां विपाको जाठराग्निसम्बन्धात्द्रव्यस्य स्वरूपान्तरप्रादुर्भावः। तत्र किञ्चित् स्वादुविपाकम्। किञ्चिदम्लविपाकम्। किञ्चित् कटुविपाकम्॥

गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः ॥३६॥
गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः।

तदेव च द्रव्यमाश्रिता विंशतिर्गुणा गुर्वादयः सविपर्ययाः सविपरीताः। गुरुर्लघुर्मन्दस्तीक्ष्णः हिम उष्णः स्निग्धः रूक्षः श्लक्ष्णः परुषः सान्द्रः द्रवः मृदुः कठिनः स्थिरश्चलः सूक्ष्मः स्थूलः विशदः पिच्छिलः। खरादयस्त्वेतद्भेदा एव यथासम्भवं व्याख्येयाः ॥

इन्द्रियार्था व्यवायी च विकाषी चापरे गुणाः॥३७॥

एतेभ्य अन्ये गुणा इन्द्रियार्थाः शब्दादयः। व्यवायी विकाषी च। इन्द्रियार्थानां प्रसिद्धत्वात् लक्षणं नोच्यते ॥

व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते।
विकाषी विकषन् धातून सन्धिबन्धान् विमुञ्चति३८
सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कैश्चित्तौ परिकीर्त्तितौ।

सर्वं देहं व्याप्य यत् पाकं याति स व्यवायी विकाषी धातून् विकषन् हिंसन् सन्धिबन्धानुपलेपादिक

पृष्ठांकः	स्तंभः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४५३	२	३	वमे	वमेत्
४५४	२	२९	लक्ष्मा	यक्ष्मा
४५५	२	४	सर्वौषययः	सर्वौषधयः
४६०	१	१३	बिस्वादि	बिल्वादि
४६०	१	२५	न्यतमेव	न्यतमेन
४६१	२	२६	विदानस्यान	निदानस्थान
४७७	२	७	द्रोषत्रय	दोषत्रय
४८०	१	२५	स्थूलान्त्रमति	स्थूलान्त्रमपि
४८७	१	१६	वारुणमिण्डेन	वारुणीमण्डेन
४९३	२	३१	गृष्टिका कारा	गृष्टिकाकारा
५०६	१	२७	रुजमानलव्या-घिविाहत	रुजमनिलव्याधि-विहित
५११	१	१	पर्यागतमाप	पर्यागतमपि
५१७	१	१७	वारखन्धेन	वारखधेन
५२०	२	६	तियन्त्रवान्	तियत्नवान्
५३४	२	२	फलशत	पलशत
५३५	२	११	कषायपीतान	कषायपीताना
५४३	१	२३	चर्मैकुष्ठ	चर्मैककुष्ठ
५५०	१	१	उाद्रक्तातक्तकट्वाा दामभाजनमाचरत्	उद्रिक्ततिक्त कट्वादिभिर्भोज-नमाचरेत्
५५३	१	२०	वद्धिरेचना	वद्धिरेचना
५५४	१	१	तलमभ्य	तैलमभ्य
५५४	२	२२	हरातका	हरीतकी
५६०	२	८	जलक्षवे	जलक्षये
५७३	२	१९	तक्ष्ण्य	तैक्ष्ण्य
५७३	२	२८	लद्वि	लीढ्वा
५७६	१	९	सापःकल्कैः	सर्पिःकल्कैः
५८७	१	१	मेव्वन्तै	मध्वन्तै
६४९	२	१८	समस्ता	समन्ता
६४९	२	१९	ढिन्दुभिः	ढिन्दुभिः
६५०	१	२३	षम्मुखो	षण्मुखो
६६२	१	२३	वरुणा	वरणा
६६३	२	१२	पश्वात्	पश्चात्
६६५	१	२५	वागन्त्वाना	वागन्ताना
६८३	२	१९	तून्मादादिनः	तून्मादिनः
६८८	२	१	द्विरजनः	द्विरजनी
७०२	२	२३	चाऽऽदेव	वाऽमदेव
७०३	२	२४	क्ररैः	करैः
७०४	१	१७	औपसर्सिग	औपसर्गिक
७०७	१	३	भागापेमयुँक्तं	भागोपमयुंक्तं
७०७	२	१	तेन	जेन
७०७	२	२८	निंष्काथ्य	निंष्क्वाथ्यं
७१०	१	११	निष्काथ्यं	निष्क्वाथ्यं
७१०	२	२८	निशान्ध्व	निशान्ध्य
७११	२	१४	पडेतान्	पडेतान
७१३	२	९	श्लेष्मैल	श्लेष्मल
७१५	१	५	मद्मकैर्वा	पद्मकैर्वा
७१७	२	१९	सङ्कोन्चयति	सङ्कोचयति
७२२	२	३	क्रिमिन्चाह्	क्रिमित्याह
७२४	१	१	मायोतं	माश्र्योतनं
७२६	१	१६	स्थितैर्लान्याम्ल	स्थिताधान्याम्ल
७२८	१	२७	आनूपवसा	आनूपवसा
७३२	१	२०	ध्वयत्तपत्पाक	ध्वयत्तत्पाक
७४१	२	१४	पालवाल्कः	पालिर्वाल्कः
७४६	१	१७	अपीनस	अवीनस
७४८	२	५	पक्के	पक्वे
७५३	१	२६	द्वन्तममान्य	दन्तमांमान्य
७६१	१	८	रेवापैर्धगुटिका	रेवौपर्धगुटिका
७७८	१	२	स्त्रिफलै	त्रिफलै
७७८	१	१०	जलूर्ध्वं	जत्रूर्ध्वं
७८३	१	११	शेफपूर्व	शोफपूर्व
७८३	२	१४	तथापीति	तथाप्रीति
७८३	२	२५	तस्न	तस्य
७८५	१	१३	मुद्राभ्यां	मुद्राभ्यां
७८७	२	७	गन्थादिभिः	गन्धादिभिः
७८७	१	२४	पत्रपक्षाम	पत्रक्षाम
७९३	२	२८	क्लियात	क्लिद्यति
८०१	१	२७	लाढ्य	बलाढ्य
८०४	१	८	दीर्धमाणेषु	दीर्यमाणेषु
८०४	१	२४	रुक्वरी	रुक्करी
८०५	२	१९	भनन्दराणां	भगन्दराणां
८१८	१	१६	शूनां	यूनां
८२५	२	२३	तुम्बत्यं	तुम्बीस्थं
८२७	१	६	स्त्रीष्यवाय	स्त्रीव्यवाय
८४५	२	१८	ध्वस्थाशिरो	ध्वन्नाशिरो
८४७	१	१२	श्रावेष्ठकविडङ्गला	श्रीवेष्ठकविडङ्गैला
८४७	२	३	एब	एप